

1. La vall de Seta: paisatge morisc, de tossals i barrancs

La vall de Seta (el Comtat, País Valencià) és una contrada muntanyenca i esquerpa, de 73 km², poc poblats per les dificultats històriques de comunicació. Ací perviuen, entre preciosos paratges naturals, sis poblacions habitades en segles passats per moriscos. Són els poblets de Balones, Benimassot, Tollos, Quatretondeta, Fageca i Famorca. La valleta que dominen afronta per tramuntana amb la serra d'Almudaina (1.017 m) i de Tollos i, pel migdia, amb l'altívol muntanyam de Serrella (cota màxima, 1.387 m). La vall de Seta limita pel nord amb la vall de Planes (Almudaina i Planes), per l'est amb la de Castells (Castell de Castells), pel sud amb la de Penàguila (Benifallim, Penàguila, Alcoleja, Benasau i Benilloba) i per l'oest amb la vall de Travadell: Benimarfull, Benillup, Millena i Gorga. La vall de Seta s'ha relacionat sobretot, històricament, amb la vall de Travadell. Quant a la jerarquia urbana, els pobles de Seta han depés administrativament de la vila de Gorga i, econòmicament, de les ciutats industrials de Cocentaina i Alcoi. En el cas concret de Quatretondeta, la relació amb Alcoi ha estat intensa durant segles.¹

Per la banda de llevant de la vall de Seta, el barranc de Malafí (Tollos) connecta per pèssims camins amb la vall d'Ebo. I entre les serres d'Alfaro (1.167 m) i Serrella es forma la canal de Fageca i Famorca, que enllaça amb Castells. En l'edat mitjana, els moros l'anomenaven *ʿAqqa*, 'la Canal' (*Hiecha*, 1356) i, després, *FāḡḡʿAqqa*, 'el pas de la Canal' (*Fāxíeca*, 1455), que és l'ètim àrab de Fageca. Per als d'Alcoi era "lo port de Seta". Vers ponent, la conca de Seta s'eixampla cap a Travadell i la ribera d'Alcoi. El riu de Seta és tributari del riu de Penàguila o Frainos, afluent del riu d'Alcoi. L'aigua de Seta dona nom² a un racó de partides retallades per barrancs pregons. Mires per on mires, al "pla" de la vall de Seta tot són llomes blavenques arrapades

¹ En aquest llibre, ateses les limitacions d'extensió i el caràcter divulgatiu, prescindirem d'aparell crític. En qualsevol cas, en la bibliografia final s'exposen totes les monografies i articles que han informat l'obra.

² Tota la vall desaigua al riu de Seta, llevat del barranc de Famorca, que es considera la capçalera del riu de Gorgos, el qual trau cap a la mar per la Marina Alta.

per la pluja; tossals grisencs amb ribassos despullats i verticals, arrimats a aspres barrancades. Les sinuoses *carreteretes*, que arribaren tard al país muntanyenc de Seta, són estretes i dotades de ponts providencials.

Mapa de la vall de Seta. Al bell cor de les Muntanyes

El poblament de les Muntanyes es configurà en temps de l'Àndalus. Els musulmans del segle XIII parlaven de la vall dels castells de Seta (Balones, Quatretondeta i Benimassot) i Xeroles (Tollos, Fageca i Famorca). Tots dos constituïen una sola aljama o comunitat. Expulsades les

390 famílies morisques del 1609 pel un rei espanyol, foren reemplaçades per les de 65 colons valencians i mallorquins (dada del 1646), obligats a partir collites amb senyors feudals inclements. Quan el botànic Cavanilles visità la comarca, el 1792, constatà que havia crescut la població, però no les comoditats d'aquesta, atés el grau d'explotació que patien els llauradors de pocs bancals, els pastors, els criats i els jornalers:

Caminando hacia levante se atraviesan lomas y barrancos por espacio de media hora hasta Balones, pueblo más oriental del valle de Ceta, donde moran 60 vecinos ['caps de casa'] [...] Una hora más al oriente, Benimasot, de igual vecindario, y más allá, como a media hora, Tollos, de 40 familias. Cas enfrente de Tollos, entre el Faro y Serrella, está Fageca, con 50 vecinos, al qual se sigue hacia levante Famorca, que es el pueblo más oriental y el más miserable del valle: consta de 30 familias que viven en chozas infelices, con pocos frutos para subsistir, sin comodidad alguna, sin aseó; lo qual es común en aquellos pueblos, tanto que no parecen valencianos. Desgraciado el que por ellos viaja sin llevar quanto necesita para el sustento y descanso. Pero más desgraciados, los tristes colonos que trabajan, sudan y recogen los frutos para un cortísimo número de ricos, dueños del valle. De ahí el apocarse las familias de Fageca y Famorca, a pesar de su extremada sobriedad, de la salubridad de la atmósfera, de la pureza y abundancia de aguas.

Son, a la verdad, destempladas las faldas septentrionales de Serrella, por la altura del monte, cubierto de nieve muchos meses; mas no estériles, pues hay en ellas viñedos, sembrados y algunos olivos. En las faldas occidentales hay otro pueblo, de 60 vecinos, llamado Quatretondeta, cuyas casas se hallan en los barrancos que allí forman los cerros.

Dichos seis pueblos pertenecen al valle, y la suma de frutos que recogen se reduce a 450 cahíces de trigo, 360 de mixturas, 100 de maíz, 16.000 cántaros de vino y 1.200 arrobas de aceite, quando acierta la cosecha. Seda y algarrobas, no se conocen allí. Con esta poquedad han de subsistir aquellos infelices y pagar las cargas de vecino y los arriendos. El valle tiene poco más de media legua de norte a sur, y dos de poniente a oriente.

Cent i escaig anys després, el folklorista Joaquim Martí i Gadea, fill de Balones, descrivia així la seua valleta natal, ben afectada ja per l'emigració laboral (1904):

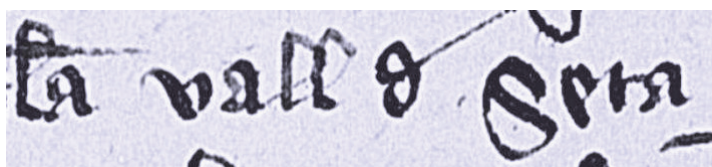
...terreno ple de barrancs, lo més aspre i escabrós; ahon la caritat va pedre's, i encara no ha aparegut, no. Forma una vall entre serres més pelades que un tinyós, ahon els pardalets se gelen i el

nas se'ls fa sema a tots a penes pasa l'estiu i comencen les frescors. En esta vall, on els moros feren castells a muntons i alçaren tant de poblet, que alguns pedregals hui són, els cristians mai alçar vela han pogut, ni podran. No; per més qu'es cullga bon vi, blat y oli del millor. Perqu'el *terreno* és molt curt y no abastix per a tots...

El bon criteri filològic de Joan Coromines relaciona el nom de *Seta* amb l'adjectiu llatí *Saepta*, que ell considera en femení: la 'vall tancada'? No crec. Hi ha valletes molt més encerclades i enclotades a les Muntanyes que la de Seta. En realitat deu tractar-se del neutre plural *Saepta*, 'recinte clos, mallada'. Potser els llauradors de la *villa Aemiliana*/Millena, terra romanitzada d'aigües avall es referiren a la ramadera i perifèrica *Saepta* com la vall de 'la Mallada', del corrallet de pedra o de fusta on tancar el bestiar. És probable que fora en temps de Roma una contrada freqüentada només per pastors; un bon lloc on dur pels assegadors els ramats i, com diem en valencià, 'fer mallada', *saepta facere*.³ El mot *saepta*, per cert, és de la mateixa arrel que *praesaepe*, 'pessebre, estable'.

No sols els romans, sinó altres civilitzacions, han gaudit de la majestuositat paisatgística de la vall de Seta, dotada en l'actualitat d'un atractiu turístic envejable. A Tollos hi ha la gorja del barranc de Malafí, que condueix a santuaris rupestres amb pintures prehistòriques tan evocadores com les del Pla de Petracos (Castell de Castells). Des de Quatretondeta, la Serrella ofereix la màgia de les agulles verticals de pedra dites els Frares, per on es puja entre esvarosos runars al pla de la Casa, presidit per una catedralícia nevera. Per damunt de Balones despunten romànticament les torres relictas del castell medieval de Seta. Hi trobareu a la vall, així mateix, el mas de Capamaimona i altres despoblats moriscos; pintures esquemàtiques com les del barranc de les Salemes, a Fageca; espais recreatius amb fontetes, rutes per a explorar la serra; poblets de carrerons inaccessibles als automòbils, cases rurals acollidores i una gastronomia ancestral.

³ És probable que, el peu de la penya del castell de Seta fora un lloc on fer mallada (*saepta*), i que la vall i el riu prengueren en temps de l'Àndalus el nom del castell, com solia ser habitual.

La vall de Seta, en un
document del 1380

El castell de Seta, que dona nom a la vall (JS)

Batent el blat a l'era